

УДК 821.161.1+02|(470+571)(092)

*Ганна Массовер,
старший науковий співробітник
відділу наукового редагування бібліографічної
інформації Книжкової палати України*

Крок із дев'ятнадцятого у двадцять перше століття

Микола Олександрович Рубакін — вчений, просвітник, письменник, бібліограф, видатний спеціаліст з читачезнавства — людина, що любила книгу та вірила в її непереборну і світлу міць. Масштаби його діяльності просто вражають, а внесок у розвиток культури читання має історичне, теоретико-методологічне та практичне значення.

М. Рубакіна недарма називають енциклопедистом. Він — теоретик і практик цілої системи наук, що вивчають різні аспекти читання; відомий популяризатор, засновник бібліотек, автор багатьох бібліографічних посібників, рекомендаційних каталогів та книг для народу, якого по праву можна вважати одним із найвидатніших бібліотекарів.

Люди, які близько знали Миколу Олександровича, говорили, що він був тихим і скромним, трохи старомодним, по-старечому педантичним, ніби з минулого століття.

З раннього віку книги, література заволоділи усіма думками М. Рубакіна, він почав збирати книги, коли ще не вмів читати. Маленького Миколку навчила читати нянька, коли йому виповнилося лише чотири роки, і з того часу він уже не розлучався з книгою. Мати збирала бібліотеку, і у розпорядженні хлопчика були твори класиків світової літератури, журнали. Ці духовні багатства сприяли швидкому розвитку його різнобічних здібностей. У гімназійні роки Микола захоплювався поезією, особливо любив вірші М. Некрасова. В одинадцять років переробив славнозвісного "Рокамболя", у дванадцять написав п'єсу "Ні те ні се" та пригодницький роман, у тринадцять почав видавати власний рукописний журнал "Стріла", у п'ятнадцять хлопець вже писав науково-популярні статті, в шістнадцять надрукував у "Дитячому читанні" свою першу статтю і отримав перший гонорар — 16 карбованців... Його вірші і оповідання було надруковано у журналах "Стрекоза" (1874—1880), "Будильник" (1880—1881) та ін.

Лідія Терентіївна сприяла вступу своїх синів Миколи та Михайла в реальне училище у Петербурзі, куди 1875 р. переїхала сім'я Рубакіних. Там жінка відкрила невелику публічну бібліотеку, у якій Микола працював помічником бібліотекаря. Ця бібліотека визначила і зміст, і мету, і працю усього життя М. Рубакіна.

Микола, навчаючись на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету, одночасно відвідував лекції ще двох факультетів — юридичного та історико-філологічного. Ще в студентські роки Микола зрозумів своє покликання — популяризувати наукові знання і пропагувати самоосвіту — це і є його внесок у психологію та педагогіку читання, книгознавство, бібліографознавство та бібліотекознавство — і загалом у читачезнавство.

Надзвичайно цілеспрямована людина, М. Рубакін дуже любив книги, але не був бібліофілом-скнарою, жадібним.

У 80-х роках XIX століття, тільки-но закінчивши університет і розпочавши самостійне життя, Рубакін витрачає усі свої заробітки на те, щоб створити власну бібліотеку — найкращу приватну бібліотеку країни. Щоб поповнювати її, він брався за будь-яку роботу редактора або коректора. А коли зібрав близько 100 тисяч книг — абсолютно безкоштовно передав їх петербурзькій "Лізі освіти" (довжина полиць становила 1 версту 250 сажнів і 9 дюймів).

Свою бібліотеку Микола відкрив на Великій Під'ячій у Петербурзі, в її основі — 6 тисяч книг, зібраних його матір'ю. Ця бібліотека стала основою для недільних робітничих шкіл. Для них Рубакін підбирав навчальні посібники та нелегальну літературу. Бібліотека стала місцем для зборів нелегалів зі згоди Миколи Олександровича, що активно брав участь у революційних подіях, хоча сам і не був революціонером.

У 1886 р. М. Рубакіна було заарештовано за зберігання та розповсюдження революційних видань. Після втручання у цю справу батька хлопця відпустили, встановивши за ним негласний нагляд. Цей арешт негативно позначився на усьому подальшому житті М. Рубакіна: після закінчення навчання (1887) йому не дозволили залишитися працювати в університеті, а також викладати в інших навчальних закладах. Микола деякий час працював на паперовій фабриці, що належала батькові, а згодом повністю переключився на літературну та просвітницьку роботу. Ідея його була дуже простою: народові потрібні знання, потрібні мільйони популярних книг, тисячі усім доступних бібліотек. Рубакін та його добровільні помічники провели анкетування серед майже чотирьох тисяч осіб і у його бібліотеці, і у недільних школах. Виявилось, що більшість книг є недоступними та незрозумілими читачам. Висновки за результатами анкетування були опубліковані у книзі "Етюди о русской читающей публике", а їхня суть зводилася до того, що інтелігенція відірвана від народу...

Результати діяльності М. Рубакіна вражають. Він змінив собою цілий науково-дослідний інститут. У своїх роботах Микола Олександрович показав світ читання і світ читача країни в контексті філософії, соціології, книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, психології, педагогіки. Назви розділів "Етюдів о русской читающей публике" говорять самі за себе, а проблеми, порушені у книзі, актуальні й сьогодні. Аналогічне дослідження з вивчення стану читання було б доцільно і корисно провести й нині та дізнатися, що змінилося за 100 з гаком років — чого ми набули, а що втратили і як нам просуватися вперед у цьому напрямі?

М. Рубакін своїм далекоглядним і новаторським підходом до вивчення читання зробив крок із XIX століття у XXI, у третє тисячоліття. "Етюди о русской читающей публике" — це перша значна робота М. Рубакіна, створена на основі

величезного матеріалу, який було отримано у результаті особистого листування з читачами за шість років (1889—1894) та на основі звітів бібліотек і матеріалів Санкт-Петербурзького комітету грамотності. Минуло багато років, але наведені факти і висновки звучать так, ніби їх зробили сьогодні. Рубакін писав: про дорожнечу книг; занедбаність бібліотек; пристосування до примітивних смаків читачів, що є смертельною небезпекою для суспільства; школу, яка не прищеплює любові до читання; про моральний обов'язок співробітників бібліотек перед читачами; про необхідність вчити читання та заохочувати до нього, про допомогу у виборі книги та про полегшення у користуванні нею; про те, що бібліотека має пропонувати читачеві хороші та найкращі книги, а читач нехай вибирає і йде вперед самостійно; обговорював прогресивне самовиховання читача.

Серед актуальних проблем, порушуваних бібліотекознавцем, — прогресивне самовиховання читача, на світогляд якого "накладає відбиток саме життя, ті умови, у яких читач мусить знаходитись, умови економічні, соціальні..." і "якщо російський читач і винен у тому, що він нечисленний, то в цьому винні значною мірою й ті умови, в яких йому доводиться існувати".

Особливістю М. Рубакіна було й те, що він ніколи не був виключно "книжником"; будь-яку книгу розглядав лише у тісному взаємозв'язку з читачем. Вона була значущою і цікавою для Миколи Олександровича лише тоді, коли нею користувались, читали, тобто книга виконувала корисну функцію. Саме у такому контексті і розглядав він усі ті сотні тисяч книг, які йому довелося перегорнути на своєму довгому життєвому шляху. У 1889 р. він разом з групою вчителів недільних робітничих шкіл склав "Опыт программы исследования литературы для народа". Цю роботу Рубакін надрукував у народницькому журналі "Русское богатство", а згодом видав окремою книгою.

М. Рубакін уважно вивчав читацькі інтереси і зробив висновок про існування різних читацьких типів, а згодом і класифікував їх. У своїх працях Микола Олександрович обґрунтував своє знання читачів як таке, що увібрало в себе соціальні, психічні, фізіологічні та інші явища, що відбуваються одночасно. Він зазначав, що у розгляді, розумінні та вивченні читацьких інтересів беруть участь багато наук. Читач як людина певного стану і місця у суспільстві є фактом юридичним, тому його повинні вивчати правові науки. Читач як покупець книг характеризується економічним становищем, тому його мають досліджувати економічні науки. Він живе у певний історичний момент, він — продукт історичного середовища, історичного розвитку, являє собою історичний факт. Він же і факт географічний, оскільки належить до певної раси та займає певне місце на планеті як мешканець певної країни. Читач також є фактом психологічним, оскільки є складним психологічним механізмом. М. Рубакін робить висновок, що в читачеві зосереджена ціла низка чинників, які одночасно є предметом вивчення багатьох наук.

Такі уявлення книгознавця про читача відкривають перспективи вивчення світу читання як єдиного і неподільного факту. Ідеї, що були абсолютно не схожі на основні принципи сучасної для Рубакіна бібліографії, і стали підґрунтям головної і фундаментальної праці вченого — "Серед книг", що складалася з 22 тисяч назв книг. Кожна назва мала зірочку, цифру, а в таблицях, що додаються, читачі могли знайти собі книгу, керуючись не тільки темою, а й своєю підготовкою. Саме ці таблиці і додавали "Серед книг" певної своєрідності. Наприклад, Рубакін розділяв книги на "конкретні" і "абстрактні". Перші він у свою чергу поділяв на такі, де факти описуються більш або менш яскраво, або ж тільки перераховуються; книги, де факти переважають, або ж де домінують

розмірковування. Характеризуючи кожну книгу, М. Рубакін обов'язково зазначав, з "настроєм" вона чи "без настрою"; виділяв книги "песимістичні" і книги "активного вольового типу". Цю працю автор присвятив найголовнішій людині свого життя, людині, котра спрямувала його на цей шлях, — своєї матері, Лідії Рубакіній.

За допомогою цієї праці мільйони людей долучилися до знань. Щодо критики на свою адресу, мовляв, знання неможливо здобути за допомогою популярних книг, автор відповідав, що популяризатор спонукає не до знань, а до формування переконань. Мірилом цінності науково-популярного видання М. Рубакін вважав не обсяг знань, а вплив книги на читача.

Принцип, за яким вчений створював свій покажчик, дуже відрізнявся від тих, якими керувалися будь-які інші просвітителі та бібліографи до нього, тому "Серед книг" — це не зведення анотацій кращих книг, а спроба окреслити для мільйонів читачів певне "коло читання" — керівництво до дії, вказати шлях до знань і освіченості, дорогу у світ книги. Оскільки задум був просто грандіозний, М. Рубакін розумів, що самотужки виконати це завдання йому не під силу, тому залучав до своєї роботи інших людей, а також намагався отримувати відомості про книги не від посередників, а з перших рук — від відомих вчених, публіцистів, літераторів, політиків. У першому виданні "Серед книг" (1906) було описано 7,5 тисяч книг, друге, третє видання (1911—1915), містило описи близько 20 тисяч книг. Отже, можна сказати, що М. Рубакін цією фундаментальною працею зробив неоціненний вклад у розвиток культури, який мав величезне значення для "публіки, яка читає".

На ниві самоосвіти Микола Олександрович провів колосальну теоретичну і практичну роботу: створив рекомендаційні каталоги, написав дві роботи з самоосвіти, показав, як працювати з книгою. Результатом глибокої та різнобічної праці з читачезнавства стало видання "Психологія читача і книги". А у своїй книзі "Як займатися самоосвітою" (до речі, її перевидали у 1962) М. Рубакін розповідає історію — абсолютно реальну, з життя двох робітників. Один — палкий, емоційний, другий — спокійний, поміркований. Обидва попросили у бібліотекаря книгу про небесні світила. Бібліотекар видав першому книгу з великою кількістю таблиць, схем і малюнків. Другому — книгу глибоко поетичну за змістом. Через деякий час обидва читача з великим розчаруванням повернули ці книги, не дочитавши до кінця, і попросили інші, цікавіші. Але варто було бібліотекарю переміняти їм ці книги — і обидва отримали надзвичайну насолоду від прочитаного.

Уважно вивчаючи читацькі інтереси, М. Рубакін зробив висновок про існування різних читацьких типів, що у майбутньому і стало основою створеної ним науки — бібліопсихології, яку він називав "наукою, що розкриває соціальний і психологічний вплив книги" на людину. У Лозанні науковець створив унікальний Міжнародний інститут бібліопсихології. Подібного розмаху та обсягу теоретичної, експериментальної і практичної роботи, яку б виконала одна людина, країна ще не знала. У свою науку вчений намагався умістити біологію, фізіологію, рефлексологію, тобто старався підвести під нову науку рефлексологічний і біологічний фундамент. Микола Олександрович постійно шукав приклади та факти в соціології, політиці, економіці, які б довели, що книги можуть через читача формувати і саме життя.

Читацькі типи М. Рубакін вивчав серед різних верств населення, які за старою інтелігентською термінологією він називав читацькою публікою. Це були абсолютно різні люди: робітники, селяни, прикажчики тощо. Микола Олександрович вважав, що ті важкі соціальні умови, в яких цим людям доводиться виживати, не можуть бути перешкодою для

подолання неграмотності, оскільки вони в першу чергу люди, і все те людське, що в них є, потребує енергії для розуму, відчуттів, свідомості. Вони не можуть покладатися на офіційну освіту, а мають розраховувати тільки на себе. "Народ не чекає, коли йому дадуть грамотність. Він сам бере її", — писав М. Рубакін на основі аналізу офіційної статистики. У своєму нарисі "Селяни-самоучки", що був написаний у 1898 р., вчений підрахував, що в Росії на 500 тисяч сіл усього 35 тисяч початкових однокласних шкіл. А за даними військового міністерства, 1886 р. більше 70% усіх солдатів, що були призвані до лав армії, були неграмотними. І водночас у тій неграмотній країні кожного року видавалося майже п'ять тисяч книг загальним тиражем 20 млн примірників.

Отже, М. Рубакін на основі цих даних і робить висновок у своїх "Етюдах...": народна освіта "через певні особливості устрою заміняється самоосвітою". Він зовсім не вважав, що самоосвіта — це певний сурогат власне освіти, навпаки, завжди стверджував, що будь-яка справжня освіта здобувається лише шляхом самоосвіти.

1907 р. М. Рубакін емігрував до Швейцарії, де провів майже 40 років серед книг, на придбання яких він витрачав усі свої кошти. У швейцарській бібліотеці вчений зібрав усі російські газети і журнали (з 1860), все, що видавалося під час першої російської революції, а також колекцію нелегальної літератури. З 1930 р. влада Радянського Союзу призначила М. Рубакіну персональну пенсію, яка дозволила йому жити і працювати, а також утримувати і поповнювати бібліотеку. Крім того, науковцям весь час надсилали усі головні радянські періодичні газети та журнали, а також велику кількість книг. Йому дарували свої твори багато видатних учених та письменників. У бібліотеку вченого передала свою колекцію дочка О. Герцена — Наталія Олександрівна, туди ж долучилося й зібрання Г. Броше, учасника Паризької комуни. Усе було ретельно зареєстровано, відсортовано і підшито. М. Рубакін публікував реферативний матеріал про радянські книги у виданнях при Лізі Націй, знайомлячи зарубіжних читачів з російською літературою. Вчений заповів своє зібрання книг Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна (зараз Російська державна бібліотека) у Москві, де вона і знаходиться, складаючи особливий фонд у 100 тисяч томів — "фонд Рб".

Бібліотека, зібрана у Швейцарії, була унікальною і безцінною за своїм складом. Нею десятки років користувалась уся революційна еміграція, усі славісти світу. Від своїх читачів М. Рубакін вимагав лише одного: акуратного ставлення до книг і ні для кого — навіть для найшанованіших — не робив винятку.

У роки Другої світової війни у Швейцарії опинилися тисячі радянських військовополонених, котрі зуміли втекти з фашистського полону. Микола Олександрович вів масштаб-

не листування, намагаючись полегшити їхню долю, зумів пробити стіну ізоляції, якою полонені були оточені, і надіслати їм більше 10 тисяч книг, навіть не сподіваючись на їхнє повернення.

Літературна спадщина М. Рубакіна-популяризатора надзвичайно велика. Він написав близько 250 книг, що знайомили читачів з найрізноманітнішими науками — біологією, астрономією, фізикою, хімією, географією, історією... Важко знайти сучасну Миколі Олександровичу науку, про яку б він не писав. Успіх його книг у читачів був колосальним, а тираж видань творів вченого до революції перевищив 15 млн примірників. З упевненістю можна сказати, що М. Рубакін заслужив звання народного письменника — завдяки його книгам до знань долучилися мільйони людей.

М. Рубакін був абсолютним трудоголіком. Незадовго до смерті він склав такий список: прочитано — 250 тисяч книг; створено — 49 великих наукових робіт; зібрано — 230 тисяч книг; укладено і розіслано — 15 тисяч програм із самоосвіти; опубліковано — більше 350 статей у 115 періодичних виданнях.

Сотні книг було відредаговано, тисячі листів написано, а після смерті у столі вченого знайшли два неопубліковані романи. І все це — за життя довжиною у 84 роки. Урну з прахом Миколи Олександровича поховано у стіні Новодівичого кладовища у Москві, а на надгробку зображено книгу та зроблено напис — девіз М. Рубакіна: "Хай живе книга — наймогутніша зброя у боротьбі за істину і справедливість".

Список використаної літератури

1. *Рубакін А. Н.* Рубакін (Лоцман книжного моря) / А. Н. Рубакін. — 2-е изд., доп. — М. : Молодая гвардия, 1967. — 176 с. — (Жизнь замечательных людей. Серия биографий; вып. 8 (442))
2. *Рубакін А. Н.* Среди книг / А. Н. Рубакін // Знамя. — 1964. — № 4. — С. 170—186.
3. *Шахнович М. И.* Талантливый популяризатор и пропагандист науки Н. А. Рубакін / М. И. Шахнович // Наука и религия. — 1959. — № 2. — С. 65—69.
4. *Яновский-Максимов Н.* Наследие Рубакіна / Н. Яновский-Максимов // Вопросы литературы. — 1959. — № 12. — С. 147—157.
5. *Романченко Ж.* Теорія бібліотечної психології М. О. Рубакіна / Ж. Романченко // Бібліотечний вісник. — 2008. — № 4. — С. 15—18.
6. *Рубакін Николай Александрович* [1(13).7.1862 — 23.11.1946] // Книга : энциклопедия / гл. ред. В. М. Жарков. — М., 1999. — С. 552—553.
7. *Рубакін Николай Александрович* [1(13).УП.1862 — 23.XI.1946] // Краткая литературная энциклопедия / гл. ред. А. А. Сурков. — М., 1971. — Т. 6. — С. 409—410.
8. *Рубакін Микола Олександрович* [1(13).1862 — 23.XI.1946] // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / голов. редкол.: М. П. Бажан [та ін.]. — К., 1983. — Т. 9. — С. 500.

Надійшла в редакцію 8 лютого 2013 року